

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43
Nisan 2016 April 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

"AZERBAYCAN" İSMİNİN KÖKENİ VE ANLAMI THE ORIGIN AND MEANING OF THE NOUN "AZERBAYCAN"

Şahap BULAK*

Öz

Coğrafi bir isim olarak ortaya çıkan "Azerbaycan" kelimesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi ve etnik bir nitelik kazanarak bir halkın ismi olmuştur. Bu ismin kökeni ve anlamı hakkında bugüne kadar tarihçi, edebiyatçı ve dilciler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu konuda genel kabul gören bir sonuç elde edilememiştir. Bu çalışmada "Azerbaycan" isminin etimolojik izini sürmek için öncelikle bugüne kadar "Azerbaycan" isminin kökeni ve anlamıyla ilgili ortaya atılan görüşler değerlendirilmiştir. Daha sonra milattan önceki dönemden itibaren "Azerbaycan" coğrafyasında yaşayan kavimler ve bu kavimlerin kurdukları devletlerin Azerbaycan coğrafyasıyla ilgileri ve bazı çağdaş Azerbaycan Türkçesi ağzlarındaki "Azerbaycan" ve "Azeri" kelimelerinin telaffuzundan hareketle bu kelimenin kökeni ve anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Buna göre "hazer" ve "bayegân" kelimelerinden oluşan ve birleşik bir isim olan "Azerbaycan" ismi, "Hazer" kavim adı ve Farsça "bayegân" kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Türkçe kelimelerde yansıma kelimeler dışında aslî ses olarak /h/, /h/ ve /h/ sesleri olmadığından "Hazer/Hazer" isminin başındaki /h/ veya /h/ sesi kullanımdan düşmüş, "Hazer" kelimesi "Azer" şeklini almıştır. "Bayegân" kelimesindeki vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi ile kelime "baygan"; Arapların /g/ sesini /c/ şeklinde telaffuz etmelerinden dolayı ise "baycan" şeklini almıştır. Tarihî gelişimi "Hazerbayegân>Azerbayegân>Azerbaygan>Azerbaycan" şeklinde olan "Azerbaycan" ismi, "Hazar memleketi, Hazar yurdu, Hazar toprakları" anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Etimoloji, Kelime, Köken, Anlam.

Abstract

Emerged as a geographical name, the word "Azerbaycan" became a people name by gaining a political and ethnical attribute from the beginning of 20th century. Historians, man of letters and linguists have made numerous allegations concerning the origin and meaning of this word. However, a general consensus has not been reached. In order to trace the etymological track of the word "Azerbaycan", this study has investigated the allegations made so far. Then, it was endeavoured to determine the origin and meaning of the word by investigating the tribes lived in "Azerbaycan" region from B.C. onwards, and by investigating the pronunciations of "Azerbaycan" and "Azeri" words in contemporary Azerbaijani Turkish.

In conclusion, as a compound word comprised of "hazer" and "bayegân" words, the word "Azerbaycan" has come into existence from the words "Hazer", which is a tribe name, and "bayegân" which is Persian. Because Turkish does not have /h/, /h/ and /h/ sounds except for reflection words, /h/ or /h/ sounds in front of the word "Hazer/Hazer", and the word "Hazer" has become "Azer". With the removing of middle unstressed syllable, and the pronunciation of /g/ as /c/ by Arabs, the word "Bayegân" has become "baycan". Historical development of the word is "Hazerbayegân>Azerbayegân>Azerbaygan>Azerbaycan" and means "the land of Hazar"

Keywords: Azerbaijan, Etymology, Word, Origin, Meaning.

1. Giriş

Günümüzde Türkçe dilbilgisinin hemen her alanında olduğu gibi etimoloji alanında da bilimsel çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Buna rağmen etimoloji alanı henüz olması gereken yere gelememiştir. Başta etimolojik çalışmaların esasları olmak üzere birçok eksiklikle yoluna devam etmektedir. Yazılan etimolojik sözlükler ve kelime etimolojisi üzerine çalışmalarla birçok kelimenin kökeni aydınlatılmıştır. Ancak etimolojik çalışmaların amacına uygun ve verimli olabilmesi için etimolojik çalışma esaslarının belirlenerek yapılacak çalışmaların bu esaslar çerçevesinde yapılması gerekir. Aksi takdirde yapılacak çalışmalar sağlıklı sonuçlar doğurmaz.

Bugüne kadar yapılan etimolojik çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların daha çok kişi, kavim ve yer adları üzerinde yoğunlaştığı görülür. Fakat bu çalışmalar, sadece bilimsel yöntem ve amaçlarla değil; tanıtım, kendini yüceltme ve ideolojik amaçlarla da yapıldığından bilimsellikten uzaklaşarak bilgi kirliliğine sebep olmuş ve içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Bunun en önemli sebebi kişi kavim ve yer adlarının gerçek kökenleri yerine ideolojik veya hamasi sebeplerle gerçek dışı, kurmaca veya kulaktan dolma bilgilerle açıklanmaya çalışılmasıdır. Özellikle yer ve kavim isimlerinin etimolojik açıklamalarında bu durum zirve yapmıştır. Mülkî idareler, belediyeler veya kültür müdürlükleri tarafından hazırlanan il veya ilçe tanıtım eserlerindeki yer adlarının etimolojik açıklamaları buna en güzel örnektir. Bu tür tanıtım amaçlı kitapçık ve broşürlerde şehir adları mümkün olduğunca -ilgisi olsun veya olmasın- çok eskiye dayandırılmakta, bunun için değil fonetik benzerlik, fonetik yakınlık yeterli görülmektedir. Genellikle hamasi açıklamalarla süslenen

* Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sahapbulak@gmail.com

bilimsellikten uzak, temenni veya varsayımlara dayanan bu tür etimolojik açıklamalar özellikle yer ve kavim adlarıyla ilgili büyük bir bilgi kirliliği oluşturmuş, gerçeğe ulaşma imkânını iyice zorlaştırmıştır.

Etimolojik çalışmalarda bir kelimenin kaynağının birden ve tam olarak ortaya konması oldukça zordur. Çünkü kelimelerin kaynağı belirlenirken sadece kökeni şudur demek yetmez. Aynı zamanda söz konusu kelimenin belirlenen kökeninden günümüze gelinceye kadar geçirdiği değişiklikler dil mantığı ve kaidelerine göre izah edilmelidir. Bu yüzden bir kelimenin kaynağının belirlenmesi ve o kelimenin günümüze gelinceye kadar geçirdiği fonetik, morfolojik veya semantik değişikliklerin tespiti bazen bir çalışmanın kapsamını aşabilir. Bu durumda o kelimenin köken veya tarihî gelişim süreci ile ilgili yapılan tespitler paylaşılarak bu bilgiler ışığında bir birikim oluşturmak gerekir. Bu birikimle zamanla gerçeğe ulaşılabilir.

Yazılı kaynakların yetersizliği ya da yokluğu etimolojik çalışmaların önündeki en büyük engeldir. Bu engelin artık ortadan kaldırılamayacağı dikkate alınrsa yapılacak bir tek iş kalmaktadır. O da, bilgi kalıntıları dahi olsa bu konuda yol gösterici ne varsa hepsinin değerlendirilmesidir. Yazılı belgeler başta olmak üzere, kişi adları, yer adları, yaşam tarzı, gelenek ve görenekler, sözlü edebiyat ürünleri ve ağızlardaki dil yadigarları gibi kaynaklara vurularak birçok kelimenin kökeni ve anlamı açıklığa kavuşturulabilir.

Bu çalışmada bugüne kadar hakkında pek çok görüş ileri sürülen "Azerbaycan" isminin etimolojik izi sürülecektir. Öncelikle bugüne kadar "Azerbaycan" isminin etimolojisiyle ilgili ileri sürülen görüşler değerlendirilecektir. Daha sonra milattan önceki dönemden itibaren "Azerbaycan" coğrafyasında yaşayan kavimler ve bu kavimlerin kurdukları devletlerin Azerbaycan coğrafyasıyla ilgileri ve bazı çağdaş Azerbaycan Türkçesi ağızlarındaki "Azerbaycan" ve "Azerî" kelimelerinin telaffuzundan hareketle "Azerbaycan" isminin kökeni ve anlamı tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. "Azerbaycan" İsminin Kökeni Hakkında İleri Sürülen Görüşler

Toplum ve ülke isimlerinin kökeni genellikle coğrafi özelliğe veya insan unsuruna dayanır fakat bunların dışındaki etkileri de dikkate almadan bu tür kelimelerin çoğunun kökenini tespit etmek zordur. Bu zorluk genellikle yazılı kaynakların yetersizliği ve ülke, toplum ve yer adlarının kökeninin birden çok faktöre dayanmasından kaynaklanmaktadır. Hakkında ortaya atılan değişik fikirlerden dolayı açıklanması daha da zorlaşan isimlerden biri de coğrafi bir isim iken bugün siyasi bir toplumun ismi olan "Azerbaycan"dır. Bu ismin kökeni ve anlamı hakkında bugüne kadar tarihçi, edebiyatçı ve dilciler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak gerçek kökeni, ne anlam ifade ettiği hakkında genel kabul gören bir sonuç elde edilememiştir.

Bugüne kadar "Azerbaycan" isminin kaynağı hususunda ileri sürülen görüşlerden en yaygın olanı, "Azerbaycan" isminin Persler döneminde bu bölgeyi yöneten "Atropates" in adından geldiğini savunan görüştür. Bu ismin Büyük İskender tarafından M.Ö. 329-328 yıllarında Media'ya vali tayin edilen ünlü komutan "Atropates" in isminden gelen "Atropatan" olduğunu söyleyen coğrafyacı Strobon eski Yunan kaynaklarındaki "Atropates" in İran dilinde "atar" ve "pata" kelimelerinden meydana gelen "Ataropota" şeklindeki birleşik bir kelimedenden oluştuğunu söyler (Mirzali, 1993:13-15). Bu görüşe katılanlardan Zeki Velidi Togan, Media'nın Hemedan'ı ihtiva eden kısmından ayırt edilmek üzere, "Atropates" in idare ettiği bölgeye "Media Atropatanae" yahut "Media minör" veya sadece "Atropaten" denildiğini, bu ismin III. yüzyıldan itibaren "Azurbazagân" şeklinin görülmeye başlandığını, Arapların, g 'yic ile karşılayarak, bu ismi "Azarbaycân" şeklinde telaffuz ettiklerini ve ismin bu şeklinin daha sonra İranlılar ve Türklere geçtiğini belirtir (1997a:C2/93).

Yaygınlık kazanan bu görüşe kaynaklık eden kişi ismi "Atropates" in kim olduğu hakkında tarihçiler arasında bir görüş birliği yoktur. Coğrafyacı Strobon'un "Büyük İskender' in Media'ya vali olarak tayin ettiği ünlü komutan Atropates" diye bahsettiği kişinin Büyük İskender' in ünlü generallerinden değil, Ahemeniş valisi olduğunu savunanlar vardır. Bunlara göre, Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında Media üzerine yürüdüğü zaman, Atropates "Küçük Media" satraplığının başında bulunuyordu. Eski Guti ülkesi olan "Büyük Media" nın kuzeybatı kısmını oluşturan bu bölge, I. Dara' dan itibaren Ahemenişlerin önemli bir satraplığı idi. Atropat, Kafkasyalı askerleriyle katıldığı Gavgamele savaşında Pers ordusunun Yunanlılara yenilmesinden bir süre sonra, İskender' e tabii oldu. Bunun üzerine İskender, M.Ö.328 yılında, daha önce bölgeye atamış olduğu valiyi görevden alarak Atropat' ı yeniden Kuzey Media satraplığına tayin etti. Bu tarihten itibaren de bölgeye "Atropatene", yahut "AtropatMedia" sı denilmeye başlandı (İpek, 2007:1-2).

Bu görüşe göre, "Atropatene" Pehlevi dilinde "Aturpategah", Yunancada "Atropatios", Ermenicede, "Atrpatekan/Adurbaygan" Farsçada ise "Ataropota", "Atar" ve "Pata" kelimelerinden meydana gelmektedir (Abbaslı 2001:26). Zamanla "Azerbağzan, Azerbadegan, Azerabadagan, Azerbican" gibi birtakım değişikliklere uğrayan "Atropatene" günümüzde "Azerbaycan" şeklini almıştır. Böylece "Atropat" dolayısıyla ülke adının M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren var olduğu, ülkenin "Atropat" adını şahıstan aldığı söylenmektedir (İpek, 2007:2).

Bu görüşe katılmayan ve bugünkü Azerbaycanlıların Med yenilgisinden sonra kuzeye doğru çekilerek Azerbaycan'da "Sakasen" adıyla varlığını sürdüren Saka boyunun torunları olduğunu belirten Hüseyin Cevizoğlu, bu topluluğun daha sonra Hun, Hazar Türkleri ve Oğuzlar ile takviye edildiğini, dolayısıyla "Azerbaycan" isminin Farsça "ataşperest" anlamına gelen "Azer" sözünden, ya da bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi Perslerin Azerbaycan valisi Atropaten'in adından gelmediğini söyler (Cevizoğlu, 1991:14).

Şamil Cemşidov'a göre ise, "Azerbaycan" ismi Sümer dilinde "yurt, ülke" ve daha geniş manada "vatan" demek olan "mate" sözüyle aynıdır. "Mate (motun)" sözü, günümüzde Azerbaycan Türkçesinde "mete(motun)" şeklinde "doğma yer (doğum yeri)" ve "menzil, el, oba, vatan" anlamında kullanılmaktadır. Bu kelime aynı zamanda Hun hükümdarının ismidir. Tarihte bir isim, hem halkın adını hem onun ebedi yurdunun adını hem de o halkın hükümdarının adını ortaklaşa ifade edebilir. "Oğuz" ismi buna örnektir. Buradan hareketle "Atropat" isminin Mete gibi, Oğuz gibi çok anlamlı bir isim olduğunu savunan Cemşidov, "Aterpate" veya "Oderbad" isminin Ahemeniş sülalesi hâkiminin veya Makedonyalı İskender'in komutanının adı olmadığını, Azerbaycan'ın eski devleti olan Küçük Media'nın içerisinde teşekkül etmiş etnik-coğrafi bir isim olduğunu, dolayısıyla ülkenin adını hükümdarın adından değil, aksine hükümdarın adını ülkenin adından aldığı savunur (1994:114).

"Azerbaycan" isminin kaynağı ile ilgili ileri sürülen görüşlerden biri de, bazı tarihçilerinde ifade ettiği gibi, "Azerbaycan" adının ülkedeki eski "ateşgede" ve "od" kelimelerinden meydana geldiği şeklindedir. Buna göre; "azer" (ator/atr) Pers dilinde "ateş"; "od" ve "pat (pad/bad)" da Pehlevi dilinde "nöbetçi, koruyucu" demektir. Arapça telaffuzu "can" şeklinde olan "-gan/-kan" ise yer veya nispet bildiren bir ektir. Öyleyse, "Azerbaycan" "ateşgedeleri, koruyan yer" demektir (Heyet,1994:94).

"Azerbaycan" adının "Ateş" veya "Ateş Mabedi"nden alınmış olabileceği görüşünün oluşmasında coğrafi şartların da etkili olduğunu söyleyen Ali İpek, genelde dağlık ve volkanik bir ülke olan Azerbaycan'ın Hazar denizinden Urmiye gölünün batı sahiline kadar, özellikle de Güney Azerbaycan kısımları, eskiden beri yanardağlar, yeraltı kaynakları ve gazlarla dolu olduğundan bu ülkenin "odla-ateşle abat olmuş ülke, od parıltısı ülkesi, sönmeyen ateş memleketi" kısa ifadesiyle "odlar yurdu" olarak bilindiğini belirtir. Bu durumun ülkenin adlandırılmasında etkili olduğunu, böylece yeraltı kaynakları ile ülke adı arasında bir bağ kurularak "Atrpatekan" kelimesinin bu anlamda tahlil edildiğini ifade eden İpek, bu kelimenin "ateş" anlamına gelen "ater, atro, oder" ile "yer, mekan, vatan, ebedi, abad" anlamındaki "bade" ve Farsça çoğul eki "kan" ile kurulan bir kelime olabileceğini, fakat bunun kesinlik arz etmediğini söyler (İpek, 2007:3-4).

Eskiçağda Azerbaycan bölgesine "Azerbeykan" dendiğini söyleyen Yakut el-Hemevi'ye göre Farsça "ateş" anlamındaki "azer" ile "mekân" anlamındaki "beykan" kelimelerinden oluşan "Azerbeykan" kelimesi "ateşgâh" anlamındadır. Bu kelime daha sonra Araplar tarafından "Azerbaycan" olarak değiştirilmiştir (Mirzalı, 1993:13-15).

"Azerbaycan" isminin Türkçe kökenli olduğunu savunanlar da vardır. Bunlardan Mir Ali Seyidov'a göre "Azerbaycan" ismi, eski Türk boylarından birinin adı olan "Az", Türk kavim adlarına gelen ek olan "er", "boy başkanı, zengin, hâkim" anlamındaki "bay" ile "gan" sıfat fiil ekinin birleşmesiyle oluşan ve "insanın güçlü atası veya mübarek güçlü" anlamına gelen bir kelimedir(akt. Heyet,1994:94-95).

Tebrizli Mehmet Hüseyin Bin Halef ise, hicri 1062'de Hindistan'da yayınladığı "Burhan-ı Kati" sözlüğünde Uçran Bozkır'ı alan ve burayı çok beğenen Agus (Oğuz)'larınburada oluşturdukları yapay tepeye "Azerbaycan" adını verdiklerini söyler. Ona göre "azer" Türkçe "yüksek"; "baygan" ise, "büyükler, muhteşemler" demektir (akt. Heyet,1994:94). Bu bilgiye benzer bir bilgi de Orta Çağ tarihçilerinden Ahmet İbn-i Muhammed'in, "Tarih-i Âlem" adlı kitabında yer alır. Buna göre "Azerbaycan", Oğuz Han'ın "Uçran" sahrasında yaptırdığı suni tepenin adından türemiş ve "kuvvetliler yeri" anlamına gelmektedir(akt. Cemşidov,1994:114).

El-Harizmi, "Azerbaycan" isminin aslının "mart ayı" anlamındaki "azer" ve "rüzgâr" anlamındaki "bad" kelimesi ile "-gan" ekinden meydana gelen "Azerbâdegân" kelimesi olduğunu ve "kuzey veya kış rüzgârının estiği yer" anlamını taşıdığını, daha sonra Arapçaya aktarılarak "Azerbaycan" şeklini aldığını belirtir. İbnü'l-Mukaffa'da ise "Azerbaycan" ismi Hz. Nuh'un soyundan gelen Azerbaz b. İran b.El-Esved b.Sam b.Nuh adında bir şahsa isnat edilmiştir (akt. İpek, 2007:7).

Bu görüşlerden anlaşılacağı üzere "Azerbaycan" isminin kaynağı ve anlamıyla ilgili araştırmacılar arasında bir görüş/kabul birliği sağlanamamıştır. Bu konuda fikirlerini ortaya koyan dilci, edebiyatçı ve tarihçiler birbirinden farklı sebeplerle farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bugüne kadar "Azerbaycan" kelimesi üzerine fikir yürüten hemen herkesin hemfikir olduğu iki husus vardır. Bunlardan biri, "Azerbaycan" kelimesinin birleşik bir kelime olması; diğeri ise, bu ismin siyasi veya etnik bir isim değil, coğrafi bir isim olmasıdır.

3. "Azerbaycan" İsminin Kökeni ve Anlamı

Esasen pek çok uygarlığın varlık gösterdiği coğrafi bir bölgenin ismi olan "Azerbaycan", kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan dağları, güneyde İran platosuna kadar uzanan çok geniş bir bölgedir (Abbaslı, 2001:23). 20.yüzyıldan önceki tarihî kaynaklarda bölgede yaşayan halk için değil, bölge için kullanılan bu coğrafi isim, siyasi amaçlarla 20.yüzyılın başlarından itibaren "Azerbaycanlı" veya "Azeri" şeklinde halk ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Aslan,2008:11).Bu sebeple "Azerbaycan" isminin kökeni ve anlamının tespit edilebilmesi için Asya'dan Avrupa'ya geçiş güzergâhında yer alan Azerbaycan topraklarında yaşayan kavimlerin iyi incelenmesi gerekir.

Eski kaynaklar ve Azerbaycan topraklarındaki toponimik bilgiler incelendiğinde, Azerbaycan topraklarında M.Ö. IX-VIII. yüzyıllardan itibaren Hazarlar, Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular, MannaMadaylar, İskitler, Kemerler, Saklar, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Sabirler, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Peçenekler, Bulgarlar, Kıpçaklar, Dulular, Teleler ve Türgişlerin yaşadığı görülür. Bu topluluklar Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rol oynamıştır (Paşayeva, 2007:2505- 2516). Bu kavimlerin önemli bir kısmı Hazar devletini oluşturan kavimlerden oluştuğu geri kalanların ise sonraki dönemlerde bu bölgeye gelen kavimlerden oluştuğu dikkate alınırsa Hazarların Azerbaycan topraklarındaki etkinliği ve Azerbaycan toplumunun oluşmasındaki önemli rolü daha iyi anlaşılacaktır.

Don-Volga-Kafkasya üçgenini içine alan Hazar Devleti, hâkim zümre Hazarlar olmak üzere etnik bakımdan Hazar, Bulgar, Macar, İskit, Uti, Avaz, Uz, Got, Onogur, Sabır, Kaliz, Türgiş, Uyur(Uygur), Burtaş, Vandır, Benze (Peçenek), Çeremiş, Suvar, Ağaçeri Semender, Belencer, Karaçur, Keber Barsıl gibi kabilelerden oluşmaktaydı. Bu kavimlerin arasına Göktürk hâkimiyeti sırasında başka Türk unsurları da karışmıştır. Heterojen bir toplum olan Hazar Devletinde Nemeth'in tespitlerine göre hâkim olan Bulgarca (S Türkçesi), Macarca, Türk ve Sabir Dili (Y Türkçesi) gibi dillerin dışında çok yaygın olmamakla birlikte çok çeşitli diller konuşuluyordu. Farklı dillerin konuşulmasına paralel olarak Runik, Yunan, Arap, İbranî ve daha sonra Kyrill yazısı olmak üzere çeşitli yazılar kullanılıyordu (Rasonyi, 1993:114).

İdilnehri sahilleri ile Kırım adasında VI.-X. Yüzyıllarda büyük bir devlet kuran Hazarlardan Hazar dili numunesi denilebilecek bir yazılı eser kalmamış veya henüz bulunamamış olduğundan, bunların kökenleri ile ilgili değişik fikirler ileri sürülmüştür. Hâlbuki, Arap, Yahudi ve Bizans kaynaklarındaki Hazarlardan kalan kelime ve tabirler ile bunların yaşam tarzına ilişkin bilgiler üzerine yapılan son araştırmalar Hazarların Türklerin bugün Çuvaş lehçesinin temsil ettiği *LiR* lehçesi zümresine mensup olduklarını göstermektedir (Togan, 1997b:C5/1/397).

Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinde büyük rol oynayan kavimlerden Hazarlar, bazı kaynaklara göre M.Ö. IV. yüzyıldan önce, bazı kaynaklara göre ise M.S. 193 yılından itibaren "Azerbaycan'a gelip buranın Türkleşmesini başlatmış ve bu bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. Etnik bir isim olan "Hazer" ismi, önce Hazarların kurduğu devlete isim olmuştur. Daha sonra o bölgede yer alan ve daha önce "Giylan" olarak anılan denize isim olup coğrafi nitelik kazanmıştır. Bu coğrafi niteliğini yalnız denize adını vererek değil, aynı zamanda Hazar devletinin uzun yıllar hüküm sürdüğü bölgeye adını vererek karada da coğrafi ad olarak kullanılmıştır. Sâsânîlerden Kubad devrinin son yıllarına kadar Arrân, Gürcistan, Vaspurakan ve Sisecan Hazarlar ve onlara akraba olan kavimlerin elinde kalmış ve Kabala bunların merkezi olmuştur. Bundan dolayı, bu ülkelerle beraber Azerbaycan'a da, "Hazarlar memleketi" denilmiştir (Togan, 1997a:C2/99; İpek 2007:37). Bu durum, "Azerbaycan" isminin kökeni ve anlamı için önemli bir ipucudur.

Günümüzde Hazar etnonimi, Hazar denizinin adında olduğu gibi Azerbaycan'daki birçok yer isminde de varlığını sürdürmektedir. Kuzey Azerbaycan'da Lerik'de Hazaryaylak, Ordubad'da Hazaryurt, Dağlık Karabağ'da ve Fizuli'de Hazardağ gibi oronimler Hazarların izlerini taşıırken Güney Azerbaycan'da Hazar etnonimine bağlı Hazarkent, Hazargerren, Hazarlı, Hazarşah gibi birçok toponime rastlanır. Azerbaycan'daki Hazarların içinde yer alan Belencer, Karaçur, Keber gibi kabilelerin izlerini taşıyan Bilecer, Qaraçorlu, Kebirli gibi toponimler de vardır (Paşayeva, 2007:2514).

Azerbaycan bölgesini 642 tarihinde fetheden Araplar geldiği zaman, ülkenin kuzey kısımları Arrân ve Ermeniy'e'nin Sisacân tarafı ile Gürcüstan bölgesi Hazarların elindeydi. Bu dönemde, Azerbaycan'ın güney sınırı, Sîser bölgesi dâhil olmak üzere, Kızılözen ve Beşparmak dağları; kuzey sınırı ise, Mugan dâhil Aras nehri bazen Derbend'e kadar uzanmıştır. Aras'ın Mugan tarafında bulunan Varasan şehri, her zaman Azerbaycan'dan sayıldığı hâlde, bu nehrin sol sahilindeki Baylakân ve Nahçıvan şehirleri, ancak zaman zaman bu ülkeye dâhil olmuş, bazen de Zencân'dan Barda'a'ya kadar olan alan Azerbaycan sayılmış, böylece bütün Arrân, Azerbaycan'a dâhil edilerek Barda'a şehri "Yukarı Azerbaycan" sayılmıştır. Sâsânîler'in ilk devrinde, Aras'ın ve bilhassa Kür'ün kuzeyi Hazarların elinde olduğuna göre, Aras'tan geçen sınırın Hazarların daha kuzeye sürüldükleri zamanlarda kuzeye kaydığı anlaşılmaktadır (Togan, 1997a:C2/94-95; İpek 2007:16).Hazarların kuzeye sürüldükleri dönemde "Azerbaycan" olarak anılan

bölgenin sınırlarının Hazarlarla beraber kuzeye kayması, coğrafi bir isim olan "Azerbaycan" isminin Hazarlarla ilgili olduğu hatta kökeninin Hazarlara dayandığını gösteren önemli bir delildir.

İlhanlılardan sonra Azerbaycan'ın tamamıyla Türkleşmesi ve her yerde aynı lehçenin konuşulması üzerine, Arrân ve Şirvan taraflarındaki Türklere "Azerbaycan Türkleri" veya "Azerî Türkler" denilmeye başlanmıştır. Bunların Azerbaycan'a yerleşerek aynı lehçeyi kullanan bir zümre oluşturmalarından sonraki dönemde "Azerbaycan" tâbiri artık güney ve kuzey Azerbaycan'ın ismi olmuştur (Togan, 1997a:C2/94). Böylece Azerbaycan topraklarında milattan önce yaşayan yerli Türk kabilelerle miladın ilk asırlarından itibaren Azerbaycan'a gelen İskit-Sak, Hun, Hazar, Bulgar, Kıpçak, Oğuz gibi birçok Türk kavim ile Selçuklu ve İlhanlı devrinde gelen Oğuz Türklerinin kaynaşmasıyla bugünkü Azerbaycan toplumu oluşmuştur.

Yapay yollarla işlenmiş yazı dillerinden daha zengin olan ağızlar, doğal dil malzemesini ve söz varlığını barındırdığı için yazı diline göre farklı özellik ve kelimeleri bünyesinde bulundurabilir. Bir kelimenin yaşamı veya ölümü çok uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleştiğinden ölen bir kelime bile lehçe ve ağızlarda çok uzun bir süre daha yaşamını sürdürmektedir (Aksan, 1971:261). Dilin özelliklerini, kelimelerin aslına veya aslına ilişkin ipuçlarını bünyesinde barındırabilen ağız verilerinin fonetik, morfoloji ve etimoloji çalışmalarına çözücü ve destekleyici katkıları vardır. Bu sebeple ağız verileri, dil ile ilgili sorunların çözümünde başvurulan önemli kaynaklardır.

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarından Van Küresin ağızında "Azerbaycan" kelimesi, "Hazarbaycan" şeklinde de kullanılmaktadır: "*küresinnile heqqinde en düriis milletler bu hazırbeycandan gelmişler*" (Bulak,2015:286) Bu kullanım, "Azerbaycan" isminin bir dönem "hazarbaycan" şeklinde kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Türkçe kelimelerde yansıma kelimeler dışında aslı ses olarak /h/, /h/ ve /h/ sesleri yoktur. Bugün yansıma kelimeler dışında Türkçe kelimelerde kullanılan /h/, /h/ ve /h/ sesleri ses olayları neticesinde oluşan ikincil seslerdir. Bu yüzden "Hazarbaycan/Hazarbaycan" isminin başındaki /h/ veya /h/ sesi kullanımdan düşmüş, "Hazar" kelimesi "Azer" şeklini almıştır. Kelime başındaki /h/ sesinin düşmesi, bugünkü Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da görülen bir ses olayıdır (Sarıkaya, 1998:156).

Van Küresin Ağız'ında ayrıca "Azerî" kelimesi, "Azarî" ve "Hazarî" olmak üzere iki farklı şekilde kullanılmaktadır (Bulak,2015:505). Küresinliler olarak bilinen Van Azerîleri kendilerini "Hazarî" olarak tanımlamaktadır: "*evet küresinilerdiyiler biz azariyiz hazari*"(Bulak,2015:362) "*babam ...iran şeyidir hazarisiydi hazari diyérdileiran hazarisi*"(Bulak,2015:443)Bu durum "Azer" kelimesinin "Hazar" kelimesinden geldiğini gösteren güçlü bir kanıttır.

"Baycan" kelimesinin Farsça "bayegân" kelimesinden geldiği bu konuda fikir yürüten hemen hemen bütün araştırmacılar kabul gören bir husustur. "Bayegân" kelimesindeki vurgusuz orta hece ünlüsü /e/, düştüğünden bu kelime "baygan" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Vurgusuz orta hecelerde ünlü düşmesi, Türkçenin karakteristik sayılan ses bilgisi özelliklerindedir. Daha sonra bölgeyi fetheden Arapların /g/ sesini /c/ sesi olarak telaffuz etmelerinden dolayı "baygan" kelimesi "baycan" şeklinde telaffuz edilmeye başlanmış ve uzun süren Arap hâkimiyeti döneminde bu kelimenin "baycan" şekli yaygınlaşarak "baygan" şeklinin yerini almıştır.

Bu kelimenin kökeni hakkında hemfikir olan araştırmacılar anlamı hakkında farklı düşünmektedir. Bu konuda öne sürülen görüşlere bakılırsa hâkim olan görüşün bu kelimenin "yer/mekân,memleket/yurt/vatan" gibi anlamları ön plana çıkmaktadır (İpek, 2007:3-4; Heyet,1994:94). Coğrafi bir isim olarak ortaya çıkan ve uzun yıllar sadece coğrafi bir alanı ifade etmek için kullanılan "Azerbaycan" birleşik ismini oluşturan kelimelerden biri olan "bayegân>baygan>baycan" kelimesinin "yer/mekân, memleket/yurt/vatan" anlamını taşıması doğaldır.

Sonuç

Bugüne kadar daha çok kişi, kavim ve yer adları üzerinde yoğunlaşan etimolojik çalışmalar sadece bilimsel yöntem ve amaçlarla değil, ideolojik ve siyasi amaçlarla da yapıldığından bilimsellikten uzaklaşarak bilgi kirliliğine sebep olmuştur. Bunun en önemli sebebi; kişi, kavim ve yer adlarının gerçek kökenleri yerine ideolojik veya hamasi sebeplerle gerçek dışı, kurmaca veya kulaktan dolma bilgilerle açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu tür çalışmalarda etimolojisi yapılan isimler, çok eskiye dayandırılmakta, bunun için değil fonetik benzerlik, fonetik yakınlık yeterli görülmektedir. Genellikle hamasi açıklamalarla süslenen bilimsellikten uzak, temenni veya varsayımlara dayanan bu tür etimolojik açıklamalar özellikle yer ve kavim adlarıyla ilgili gerçeğe ulaşma imkânını iyice zorlaştırmıştır.

Kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan dağları, güneyde İran platosuna kadar uzanan ve pek çok uygarlığın varlık gösterdiği çok geniş coğrafi bir bölgenin ismi olan "Azerbaycan", 20.yüzyıldan önceki tarihî kaynaklarda bölgede yaşayan halk için kullanılmamış, 20.yüzyılın başlarından itibaren siyasi amaçlarla "Azerbaycanlı" veya "Azerî" şeklinde halk ismi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Coğrafi bir isim olarak ortaya çıkan ve 20. yüzyılın başlarından itibaren siyasi etnik bir nitelik kazarak bir toplumun ismi olan "Azerbaycan" kelimesinin kökeni ve anlamı hakkında bugüne kadar tarihçi, edebiyatçı ve dilciler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu ismin kökeni ve anlamı hakkında genel kabul gören bir sonuç elde edilememiştir. Bu konuyu araştıranlar birbirinden farklı sebeplerle farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Fakat bugüne kadar "Azerbaycan" kelimesi üzerine fikir yürüten hemen herkesin hemfikir olduğu iki husus vardır. Bunlardan biri, "Azerbaycan" kelimesinin birleşik bir kelime olması; diğeri ise, "Azerbaycan" isminin 20. yüzyıldan önce siyasi veya etnik bir isim değil, coğrafi bir isim olmasıdır.

Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinde büyük rol oynayan kavimlerden biri olan Hazarlar, bazı kaynaklara göre M.Ö. IV. yüzyıldan önce, bazı kaynaklara göre ise, M.S. 193 tarihinden itibaren "Azerbaycan"a gelerek burada kalıcı izler bırakmışlardır. Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsurlarından Hazarlar Don-Volga-Kafkasya üçgenini içine alan bölgede büyük bir devlet kurmuş ve "Azerbaycan" olarak anılan coğrafi bölgeyi içine alan geniş bir bölgede uzun süre hüküm sürmüşlerdir. Bundan dolayı, bu bölgeye "Hazarlar memleketi" denilmiştir. Bugün Hazar etnonimi, Hazar denizinin isminde olduğu gibi Azerbaycan'daki birçok yer isminde de varlığını sürdürmektedir.

Tarihî kaynaklar ve toponimik bilgilere bakıldığında Hazar toplumunu oluşturan Hazar, Bulgar, Macar, İskit, Utı, Avaz, Uz, Got, Onogur, Sabır, Kaliz, Türğiş, Uyur(Uygur), Burtaş, Vandır, Bezne(Peçenek), Çeremiş, Suvar, Ağaçeri Semender, Belencer, Karaçur, Keber Barsılgibi kabilelerin bugünkü Azerbaycan Türklerini oluşturan kabilelerin önemli bir kısmını oluşturduğu görülür. Yine kavim adı olan vedaha sonra "Gıylan denizi" olarak bilinen denize adını vererek coğrafi bir nitelik kazanan "Hazer" isminin Hazar devletinin uzun yıllar hüküm sürdüğü bölgeye adını vermesi de kuvvetle muhtemeldir. Hazarların kuzeye sürüldükleri dönemde "Azerbaycan" olarak anılan bölgenin sınırlarının Hazarlarla beraber kuzeye kayması bu durumu teyit eder. Bütün bu sebepler coğrafi bir isim olan "Azerbaycan" isminin Hazarlarla ilgili olduğunu göstermektedir.

Güney Azerbaycan Türkçesi ağız olan Van Küresin Ağız'ında "Azerbaycan" kelimesi, "Hazarbaycan" şeklinde de kullanılmaktadır. Bu kullanım, "Azerbaycan" isminin bir dönem "hazarbaycan" şeklinde kullanılmış olabileceğini göstermektedir. "Hazarbayegân" isminin başındaki /h/ veya /h/ sesi zamanla kullanımdan düşmüş, "Hazer" kelimesi "Azer" şeklini almıştır. Nitekim bugünkü Azerbaycan Türkçesi ağızlarında kelime başındaki /h/, /h/ ve /h/ seslerinin zaman zaman düştüğü görülür. Küresinliler olarak bilinen Van Azerileri kendilerini "Hazarî" olarak kabul etmediler. Bunların konuştuğu Van Küresin Ağız'ında "Azerî" kelimesi, hem "Azari" ve "Hazari" olmak üzere iki farklı şekilde kullanılmaktadır. Bu durum "Azer" kelimesinin "Hazer" kelimesinden geldiğini gösteren güçlü bir kanıttır.

"Baycan" kelimesinin Farsça "bayegân" kelimesinden geldiği, bu konuda fikir yürüten hemen hemen bütün araştırmacılarca kabul gören bir husustur. "Bayegân" kelimesindeki vurgusuz orta hece ünlüsü /e/, düştüğünden bu kelime "baygan" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bölgeyi fetheden Arapların /g/ sesini /c/ sesi olarak telaffuz etmelerinden dolayı "baygan" kelimesi "baycan" şeklinde telaffuz edilmeye başlanmış ve bu şekli yaygınlaşarak "baygan" şeklinin yerini almıştır. "Baycan" kelimesinin kökeni hakkında hemfikir olan araştırmacılar anlamı hakkında farklı düşünülmektedirler. Bu konuda öne sürülen görüşlere bakılırsa hakim olan görüşe göre bu kelime "yer/mekân, memleket/yurt/vatan" anlamına gelmektedir. Coğrafi bir isim olarak ortaya çıkan ve uzun yıllar sadece coğrafi bir alanı ifade etmek için kullanılan "Azerbaycan" ismini oluşturan kelimelerden "bayegân>baygan>baycan" kelimesinin anlamının "yer/mekân, memleket/yurt/vatan" anlamını taşıması gayet normaldir.

Bütün bu sebeplere dayanarak şu kaniya varılabilir: "Azerbaycan" ismi, "hazer" ve "bayegân" kelimelerinden oluşan birleşik bir isimdir. Bu ismi oluşturan kelimelerden biri olan "hazer" kelimesi, Doğu Avrupa'da devlet kuran ilk Türk kavmi olan Hazarların ismi olan "hazer" kelimesinden gelmektedir. Bu sebeple anlam olarak Hazar kavmini ifade etmektedir. Türkçe kelimelerde yansıma kelimeler dışında aslı ses olarak /h/, /h/ ve /h/ sesleri olmadığından "Hazer/Hazer" isminin başındaki /h/ veya /h/ sesi kullanımdan düşmüş, "Hazer" kelimesi "Azer" şeklini almıştır. Diğer bir kelime olan "baycan" ise, Farsça "yer/mekân, memleket/yurt/vatan" gibi anlamlar taşıyan "bayegân" kelimesinden gelmektedir. Zamanla bu kelimedeki vurgusuz orta hece ünlüsü /e/ sesi düştüğünden bu kelime "baygan" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Arapların /g/ sesini /c/ sesi olarak telaffuz etmelerinden dolayı "baygan" kelimesi "baycan" şeklinde telaffuz edilerek yaygınlaşmıştır. Tarihî gelişimi "Hazarbayegân>Azerbayegân>Azerbaycan>Azerbaycan" şeklinde olan "Azerbaycan" ismi, "Hazar memleketi, Hazar yurdu, Hazar toprakları" anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

ABBASLI, Nazile (2001) *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
AHMEDOV, Tofik (1995) *Azerbaycan Toponomikasının Esasları*, Bakı.

- AKSAN, Dođan (1971) "Kelime Bilimi ve Anlam Bilimi Ölçütlerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eksikliğini Saptama Yolları I: Kavram Alanı Kelime Aile İlişkisi". TDAY Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ASLAN, Haver (1986) "Azerbaycan Türk Yurdu", Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul.
- ASLAN, Mahir (2008) *Atatürk ve Azerbaycan Politikası*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Tilla Deniz Baykuzu), Edirne.
- BAYKARA, Hüseyin (1992) *Azerbaycan İstiklal Mübarezesi Tarihi*, Bakı.
- BULAK, Şahap (2015) *Van Küresin Ağzı*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Doç. Dr. Özlem DEMİREL DÖNMEZ), Malatya.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1949) *Azerbaycan*, İstanbul.
- CEMŞİDOV, Şamil (1994) "Azerbaycan Sözüünün Menşei ve Manası Hakkında", (Çev. Metin Karaörs), Türk Kültürü, Yıl XXXII, Sayı:370, Ankara, s. 114
- CEVİZOĞLU, Hüseyin (1991) *Coğrafyadan Tarihe, Türk Tarihi İçinde Anadolu*, Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim Merkezi, İstanbul.
- GEYBULLAYEV, Giyaseddin, (1994) *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihi*, Bakı.
- GEZENFEROĞLU, Fazıl (1998) *Türk Kimliği ve Azerbaycan Vatani*, Yükseliş İktisadi ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (1999) *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- HEYET, Cevat (1994) "Azerbaycan Adı ve Sınırları", Avrasya Etüdüleri, Ankara, For Ajans Matbaacılık, Cilt 1, Sayı 2. ss. 94-100
- İPEK, Ali (2007) "Azerbaycan Tarihine Giriş" Lalezar Kitabevi, Ankara.
- MEMMEDOVA Feride (1993) *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakı.
- MİRZALİ, A. Mirza (1993) "Azerbaycan'ın İsmi Hakkında Kayıtlar", Azerbaycan, Yıl: 32, Sayı 243, ss. 13-15
- NESİBLİ Nesib, (2001) "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", Avrasya Dosyası, Asam Yayınları, Cilt 7, Sayı 1:146 Ankara.
- PAŞAYEVA, Mehebbet (2007) "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", 38. ICANAS, 5/2007, S.5, Ankara, s.2505-2516.
- RASONYI, Laszlo (1993) *Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, (Çev. H. Zübeyir Koşay), Ankara.
- SARIKAYA, Mahmut (1998) *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik- Morfoloji -Sentaks)* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY), Kayseri.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, (2006): *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1997a): "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi, Cilt:2, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1997b): "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, Cilt:5/1, İstanbul.